

PAPER DETAILS

TITLE: SAFEVILERIN HETERODOKSI TARIHI AÇISINDAN DEGERLENDIRILMESI

AUTHORS: Bahattin OLCAY

PAGES: 1-24

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1809563>

*OLCAY, Bahattin,
“Safevilerin Heteroksi Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Kadim Akademi SBD*, C.
5, S. 2, s.1-24.

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi
Makale Geliş Tarihi: 06.06.2021/Makale Kabul Tarihi:25.10.2021

SAFEVİLERİN HETERODOKSİ TARİHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF THE SAFEVIS IN TERMS OF THE HISTORY OF HETERODOXY

Bahattin OLCAY¹

ÖZ: Erdebil Tekkesi, Şeyh Safiyüddin Erdebili tarafından kurulmuştur. Kaynaklarda Sünni/Şafii olduğu belirtilir. Erdebili'nin torunu Hoca Ali'nin Şeyhliği döneminde Şii temayüller görülmeye başlanmıştır. Bu temayüllerin daha belirgin hale geldiği dönem Şeyh Cüneyd dönemidir. Şeyh Cüneyd, çevresinde hoş görülmeyen inançları nedeniyle Erdebil'den kovulmuştur. Gittiği Anadolu'da II. Murat'tan “yurt” istemişse de reddedilmiştir. Aralarındaki akrabalık ilişkisi nedeniyle Uzun Hasan'a savaşlarda yardım etmiştir. Bu durum O'na düşüncelerini yayma fırsatı sunmuştur. İnanç ve yaklaşımlarıyla, halk arasında geniş bir taraftar kitlesi edinmiştir. Siyasi ve sosyal durum da siyasi emellerine hizmet etmiştir. O'nun siyasi emellerini kendileri için tehdit olarak algılayan yöneticiler, geniş halk kitleleri üzerindeki etkisinden dolayı baskı yapamamışlardır. Şeyh Cüneyd'in ölümü üzerine yerine geçen Şeyhler- özellikle Şah İsmail- siyasi amaçları aynen takip etmiştir. Öteden beri hedeflenen devlet kurma işini Şah İsmail başarmış ve elindeki gücü, Sünni İran coğrafyasını Şiileştirmek için kullanmıştır. Fakat bu Şiilik Hz. Osman ve Hz Ali döneminde ortaya çıkan Şia ile büyük farklılıklara sahiptir. Şah İsmail'in ortaya koyduğu Şiilik Heterodoks inanışların mevcut olduğu bir Şiiliktir.

ABSTRACT: It is stated in the sources that it is Sunni / Shafi'i. During the sheikhdом of Hoca Ali, the grandson of Erdebili, Shiite tendencies began to be seen. The period when these tendencies became more evident is the period of Sheikh Cüneyd. Sheikh Cüneyd was expelled from Ardebil because of his beliefs that were not tolerated in his environment. In Anatolia, where he went, although he asked II.Murat for "homeland", he was rejected. He helped Uzun Hasan in the wars due to the kinship relationship between them. This situation gave him the opportunity to spread his thoughts. With his beliefs and approaches, he has gained a large fan base among the people. The political and social situation also served his political ambitions. The rulers, who perceived his political ambitions as a threat to themselves, could not put pressure on him because of his influence on the broad masses of the people. After Sheikh Cüneyd's death, the Sheikhs who succeeded him - especially Shah Ismail - followed the same political aims. Shah Ismail succeeded in establishing a state, which was intended for a long time, and used his power to Shiite the Sunni Iranian geography. But this Shia It has great differences with the Shia that emerged during the reign of Hz. Osman and Hz. Ali. The Shi'ism put forward by Shah Ismail is a Shi'ism with heterodox beliefs.

¹ Doktora Öğrencisi, Halfeti/Şanlıurfa, bahattinolcay@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6289-0171

Sonuç olarak; Erdebil Tekkesinin tarihsel gelişimini heterodoksi kavramı çerçevesinde değerlendirdiğimizde, Safevi Devletinin kuruluşuyla sonuçlanan süreçteki ve sonraki uygulamaların kavramsal çerçeveye uygun olduğu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Heterodoksi, Gulat, Erdebil Tekkesi, Şeyh Safiüddin, Şeyh Cüneyd, Şah İsmail, Safeviler, Şiileştirme, Mekân, Hac, Hac anlatıları

As a result; When we evaluate the historical development of the Erdebil Lodge within the framework of the concept of heterodoxy, we can say that the practices during and after the establishment of the Safavid State are in accordance with the conceptual framework.

Key Words: Heterodoxy, Gulat, Ardebil Lodge, Sheikh Safiuddin, Cüneyd, Sheikh Ismail, Safavids, Shiiteization

GİRİŞ

Heterodoksi sözcüğü Yunanca heteros (farklı) ve doxa (öğreti, düşünce) kelimelerinin birleşiminden oluşan ve genel çizginin dışında anlamında kullanılan teolojik içerikli bir kelimedir. Yine, Yunanca kökenli orthos (doğru, düzgün) ve doxa kelimelerinin birleşiminden oluşan, Ortodoks kelimesinin karşıtı olarak kullanılmaktadır. Daha doğrusu teolojik anlamda kendisini “doğru, düzgün düşünce ve inanca sahip” olarak görenlerin, kendi inançlarından sapmış olarak gördükleri düşünceleri ya da kesimleri ifade etme biçimi olarak, yaygın kullanıma sahiptir. Aslında, Hristiyan teolojisine ait bir kavramdır. Bu noktada “İslam Heterodoksisi” kavramının kullanılıp kullanılamayacağı sorusu akla gelmektedir. Bu soruya cevap olması babından, Batılı Oryantalistlerin ve Türkologların, Anadolu’nun İslamlaşması sürecinde buraya göç eden fakat Sünni inanç esaslarının yerine Orta Asya kökenli bir takım inanışlarını korudukları bilinen zümreleri Heterodoks kavramıyla karşıladıklarını ifade etmek yerinde olacaktır.²

Kavram “heresi” kavramı ile aynı anlamda kullanılıyor olmakla beraber “sapkın” anlamına gelen bu kavramla karıştırılmaması gerekmektedir.³ Bu konu üzerine çalışmalar yapmış olan Fuad Köprülü, İ. Hakkı Uzunçarşılı, Osman Turan, Ahmet Refik gibi tarihçiler Sünnilik dışı İslam anlayışını ifade ederken kullandıkları

² Ocak, A. Y. (2011), *Ortaçağlar anadolusu’nda islam’ın ayak izleri- Selçuklu dönemi*, Kitap yayınevi, s. 347

³ Ocak, A. Y., *a.g.e.*, s. 348

“batını”⁴, “şii-batını”, “rafizi” gibi kavramları heterodoks kavramının anlamını işaret edecek şekilde kullanmışlardır.⁵ İslami literatürde Kur’an-ı Kerim’den mülhem “gulûv” (çoğulu: gulat)⁶ ifadesi de kullanılır. Ayetlerde geçen bu kelimeyi müfessirler, “Kur’an ve Sünnet’in belirlediği genel İslâm anlayışının sınırlarını aşmak” anlamında kullanmışlardır.⁷ Gulûv kelimesinin, Hristiyanların Hz. İsa ve Hz. Meryem’i tanrılaştırmalarını ifade ederken kullanılması, insanların inançlarında aşırıya gitmelerinin, yani” haddi aşmalarının” karşılığı olarak görüldüğüne işaret eder.⁸ Yine İslami literatürde Şii fırkaların ciddi bir kısmının “gulat” olarak nitelendirildiğini görmekteyiz.⁹ Bu anlamda gulûv kavramının da “heresi” kavramına benzer bir anlamda olduğunu ifade edebiliriz.

Bu kavramsal çerçeveden meseleye bakıldığında coğrafi olarak her ne kadar İran’da kurulmuşlarsa da dayandıkları temel unsurların Anadolu’da olduğu ve bizzat kurucularının da bu kültürel altyapı ile yetiştiği Safevi Devleti’nin İslam anlayışının, İslam Heterodoksisinin bir parçası olarak değerlendirilmesi yanlış olmayacaktır.

1. Safevilerden Önce İran’ın Siyasi, Sosyal ve Dini-Kültürel Durumu

Günümüz İran’ı Şiiliğin egemen olduğu bir coğrafyadır. İran’ın Şiiliğin hâkim olduğu bir coğrafya haline gelmesi tarihsel açıdan incelenmeye değer bir konudur. Özellikle Safeviler açısından meseleye bakıldığında, kurulduktan sonra Şiiliği resmi mezhep olarak kabul etmiş olmalarının, İran’ın Şiileşmesi için tek başına bir sebep olamayacağı aşîkârdır. Stratejik bir coğrafyada yer alma, kadim bir medeniyet tecrübesine sahip olma ve din, İran tarihinde etkin rol oynamış faktörlerdir.¹⁰ Bağdat’ın Moğollar tarafından alınmasından, Safevilerin kuruluşuna kadar İran’da sırasıyla, Moğol İlhanlılar (1265-1335), Celayirliler ve Çobaniler gibi (1335-1393), Timurlular (1380-1405), Karakoyunlular (1408-1469) ve Akkoyunlular (1467-1508)

⁴ Batınlık kavramı ve Batını fırkalarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ekinci, A. (2005), *Ortadoğu’da marjinal bir hareket: Karmatiler*, Odak Yayıncılık

⁵ Ocak, A. Y. *a.g.e.*, s. 348 vd.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammesnejad, H., *Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem*, TAD, C. 34/ S. 57, 2015, s.99 vd.

⁷ Yavuz, Y.Ş. "GULÜV", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/guluv> (07.10.2021). Ayrıca bkz: Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, XII, 62-63, Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, I, 540; II, 65, Reşîd Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, IV, 81

⁸ Kur’an-ı Kerim, 4/171, 5/72-75, 5/77

⁹ El-Bağdadi, A. (1991), *Mezhepler arasındaki farklar*, Tdv Yayınları, Ankara, s.25 vd.

¹⁰ Kaplan, D. (2008) *Şiiliğin iran topraklarında egemenliği: Safeviler öncesi arka plan ve safevi dönemi şiileştirme politikaları*, Marife-Şia özel sayısı, yıl:8 sayı:3 s. 183-203

hakim olmuşlardır. Safevilerin kurulmasından önce İran'a hakim olan Akkoyunlular, 1473 te Osmanlılara yenilmiş ve yıkılma sürecine girmiştir. Bu siyasi parçalanmışlık Safevilerin işini kolaylaştırmıştır. Dini açıdan bakıldığında ise Moğolların bölgeye gelişi sırasında halkın çoğunluğu Sünni'ydi.¹¹ Moğol İlhanlılar, İran'a hakim olduktan sonra İslamiyet'i benimsemişlerdir. Hülagu, meşhur Şii alim Nasıruddin Tusi'yi kendisine danışman yapmış ve O'nun etkisiyle Müslüman olmuştur. Gazan Han tahta geçmeden bir süre önce Sadreddin İbrahim Hamevi'nin huzurunda Müslüman olmuş ve Mahmud adını almıştır. Daha önce de Tegüder Müslüman olmuş ve Ahmed adını almıştı. Gazan Mahmud Han'ın Müslüman olması, İran'daki birçok Moğol'un da müslüman olmasını sağlamıştır. Gazan Han, Budist tapınaklarını yıktırması ve yenilerinin yapımını yasaklamıştır. Sünni olmasına rağmen Ehl-i Beyt'e vergi muafiyeti getirmiştir. Kardeşi ve ardılı Olcayto Müslüman olduktan sonra Muhammed Hudabende adını almış ve danışmanlarının etkisiyle Şiiliği benimsemiştir. Muhammed Hudabende zamanında daha önce dört halife adına sikke bastıran Gazan Han'ın aksine üç halifenin adları sikkelerden çıkartılmıştır. Genel anlamda bu dönemlerde İran Sünnidir fakat Nasıruddin Tusi ve öğrencisi Allame Hilli ile beraber Oniki İmam Şiası kurumsallaşmaya başlamıştır.¹²

Söz konusu dönemlerde İran'da yaşanan sosyal ve siyasi çalkantıların etkisiyle insanların tarikatlara yöneldiği görülmektedir. İran Coğrafyası'nda yaşayan halklar Moğolların ve ardından Timur'un zulüm ve baskılarına maruz kalmış ve idarecilere direniş göstermişlerdir. Halk içerisinde düştüğü bu cendereden kurtulmak, kendilerini ve topraklarını korumak amacıyla mezhep ve sufiliğe yönelmiştir. Bu iki itici güç fikir planından hareket aşamasına geçmiş ve Serbedariye Hareketi¹³ örneğinde olduğu gibi isyanlara yol açmıştır.¹⁴ Tarihte karşılaştığımız olgulardan birisi, kargaşa dönemlerinde mistik hareketlerin ivme kazanması olgusudur. Bu

¹¹ Kevserani, V. (2006), *Fakih ve Sultan Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, Yeni Zamanlar yay., İstanbul, s.149 vd.

¹² Kaplan, D. *a.g.m*, s.6-7

¹³ Geniş bilgi için bkz: Smith, J.M, *The History of the sarbadar dynasty 1336- 1381 A.D. And its sources*, Mouton pres, Paris 1970, s. 93- 155

¹⁴ Mohammednejad, H. "Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem", TAD, XXXIV/57, Ankara 2015, s. 106.

mistik yönelişler tasavvufun toplumsal dokuda etkin olmasına yol açmış ve günümüzde de tasavvuf ve Şiilik arasında bağ kuran yorumlara zemin hazırlamıştır. Tabii ki İran’da tüm tarikatlar Şii değildir. Sünni tarikatlar da mevcuttur. Özellikle konumuz dahilinde olan Safeviyye’nin Sünni eğilimli olduğu ve zamanla Şii’liğe temayül ettiği aşağıda açıklanmıştır. Fakat İran’da var olan ve Safeviyye gibi Sünni temelli olan ama Şii temayüller gösteren tarikatlardan Kübreviyye, Nurbahşiyye, Zehebiyye ve Nimetullahiyye de zikredilmelidir.¹⁵

2. Zamana Yayılmış Bir Dönüşümün Tarihi: Erdebil Tekkesi

Şeyh Safiyüddin İshak (öl. 1334) tarafından kurulan Erdebil Tekkesi ilk dönemlerinde klasik olarak “şeyh-mürît” ilişkisi çerçevesinde örgütlenmiş ve bulunduğu topraklara hâkim devlet yöneticilerinin¹⁶ hatta komşu ülke yöneticilerinin- örneğin Osmanlılar- saygısını kazanmış ve iltifat görmüştür.¹⁷ Erdebil şehri, tarihi ticaret yolları üzerinde yer alan ve yaşama şartları açısından elverişli bir şehirdir. Bu durum tarikatın gelişmesinde olumlu bir role sahip olmuştur.¹⁸

Şeyh Safiyüddin Erdebili ile ilgili olarak en eski kaynak şeklinde ifade edilen Safvetü’s-safâ, ya da el-Mevâhibü’s-seniyye fî menâkibi’s-Safeviyye¹⁹ İbn Bezzaz’ın²⁰ 759/1358’de yazdığı eserdir. Bu eserde gerek Şeyh Safiyüddin gerekse tarikat hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur.²¹

5

Araştırma
Makalesi

¹⁵ Uyar, M. (2001), *Safeviler öncesi iran’da tasavvuf ve safevi devletinin ortaya çıkışı*, Akademik Araştırmalar, s.85-98 Ayrıca bkz: Hamidreza Mohammednejad, “Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem”, TAD, XXXIV/57, Ankara 2015

¹⁶ Yazıcı, T. *İslam Ansiklopedisi “Safeviler” Maddesi*, Cilt 10, s. 53

¹⁷ Hinz, W. (1992) *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, (Tevfik Bıyıklıoğlu, Çev.) s. 5 vd.

¹⁸ Erdebil şehri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ekinci, M. (2002) *Anadolu aleviliğinin tarihsel arka planı*, Beyan Yayınları, s. 49 vd.

¹⁹ Şah, S. (2007) *Safvetü’s-safa’da safiyüddin-i erdebili’nin hayatı, tasavvufi görüşleri ve menkıbeleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, s. 8 (Bu tezde eserin tamamının Farsçadan tercümesi mevcuttur.)

²⁰ İbn Bezzaz hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TDVİA, ETHEM CEBECİOĞLU, “İBN BEZZÂZ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-bezzaz>

²¹ Şah, s. a.g.t. s. 8

Şeyh Safiyüddin Erdebil civarında doğmuş ve çocukluğu burada geçmiştir. Olgun, dindar ve muttaki bir zat olan Safiyüddin 1276 veya 1277’de Şeyh Zahid Geylani’yi ziyaret ederek kendisine intisap etti. Yaşadığı sürece irşat faaliyetlerinde bulundu. Kendisine mezhebi sorulduğunda “Biz sahabenin mezhebindeniz. Dördünü de severiz, dördüne de dua ederiz. Ruhsat yolunu değil azimet yolunu tutarız” demiştir. Bu ifadeden şeyhin Sünni olduğu sonucuna ulaşmak yanlış olmaz. Yine Şeyhin ve kendisinden sonraki postnişini Sadreddin’in²² Şafii oldukları kaynaklarca nakledilmektedir.²³

Ölümünden önce, Hoca Ali’yi²⁴ kendi yerine şeyh olarak bırakan Sadrüddin zamanında tekke, her anlamda büyük ve meşhur bir müessese haline gelmişti. Hoca Ali, Ankara Savaşı dönüşünde Timur tarafından ziyaret edilmiş ve taltif edilmiştir. Ayrıca kaynaklarda geçen bir olay da Timur’un bazı esirleri Hoca Ali’nin isteği üzerine serbest bıraktığıdır ki bu esirler tekkenin kuvvetle bağlıları olmuştur.²⁵ Tarikatın geniş bir etkiye sahip olduğunun bir başka delili de Osmanlı hükümdarlarının Erdebil Tekkesi’ne “çerağ akçesi” yollamalarıdır.²⁶

Çoğunluğu Teke ve Karaman taraflarından olan bu esirler geri döndüklerinde Tekke’nin gönüllü propagandacıları olmuştur. Bu durumun sonucunda Anadolu’daki Türkmenler üzerinde etkili hale gelen tarikat ileriki dönemlerde siyasi amaçlarla ortaya çıktığı dönemde mezkûr bağlılar rahatlıkla tekkeyi desteklemişlerdir yorumunu yapmak yanlış olmasa gerektir. Yine de bu etkiler Hoca Ali döneminde²⁷ değil Şeyh Cüneyd döneminde daha somut ortaya çıkmıştır. Hoca Ali dönemi Tekke’nin Şii eğilimlerinin belirlediği dönem olarak da değerlendirilir.²⁸ Tüm bunlara rağmen bu dönem siyasi herhangi bir faaliyetin gerçekleşmediği bir dönemdir. Fakat Şiiliğe temayül sonucu tarikat, Sünni olmayan zümreler arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Özellikle Irak, İran ve Anadolu’da bulunan Bâtini zümreler tarikat

²² Sadrüddîn-i Erdebîlî (ö. 784/1382) hakkında geniş bilgi için bkz. Şah, S. *a.g.t.* s. 79 vd.

²³ Ekinci, M. *a.g.e.* s. 59

²⁴ Alâüddîn-i Erdebîlî (ö. 832/1429) ile ilgili geniş bilgi için bkz. Şah, S. *a.g.t.* s. 82 vd.

²⁵ Tarikat’ın Şeyhlerinin itibarına örnek olan bu hadise İskenderbey Münşi’nin ‘Âlem ârâ-yi ‘Abbâsî adlı eserinde geçmektedir. Aktaran: Şah, S. *a.g.t.* dipnot:508 s. 82

²⁶ Şah, S. *a.g.t.* s. 83

²⁷ Sünni olan tarikatın Şiiliğe temayülünün ilk nüvelerinin Hoca Ali zamanında atıldığı ifade edilmiştir. Bkz. Hinz, W. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 9

²⁸ Ekinci, M. *a.g.e.* s. 71

etrafında toplanmaya başladılar.²⁹ Müritlerin çoğunluğunun Türk olduğu tekkede, şeyhe, ifrat derecesinde bir bağlılık mevcuttu.

Savaşlarda “ Kurban ve sadaka olduğum pirim mürşidim.

Fırka-ı Naciye olan Kızılbaşlar’ın şiarı budur.”

Diyerek şeyhleri uğruna ölmekten çekinmezlerdi. Tarikatın başına geçen Şeyh Cüneyd³⁰ siyasi faaliyetlerde bulunmuş ve Erdebil’den kovulmuştur. ³¹ Yetenekli ve karizmatik bir şahsiyet olan Şeyh, dolaştığı yerlerde birçok kişiyi kendisine bağlamıştır. Şeyhlikten Şahlığa geçme niyetinde olan Cüneyd ile beraber, tarikat hem Sünni karakterini kaybetmiş³² hem de irşat faaliyetlerinden devlet olma yoluna girmiştir. Siyasi amaçlarını saklama gereği duymayan bu genç ve dinamik şeyh, Anadolu’da bulunduğu süre içinde kendisine birçok taraftar toplamış ve tekkenin gücüne güç katmıştır.

Dönemin siyasi şartları da Şeyh Cüneyd’in arzularını gerçekleştirme açısından müsait görünmektedir zira bölgedeki Türkmen oymakları, ciddi siyasi ve sosyal bir kriz atmosferindeydiler. Timur’un gidişinden sonra toparlanmaya çalışan Osmanlı Devleti, merkezileştirme siyaseti yürütüyor ve bu durum sözü geçen zümreleri huzursuz ediyordu. Özellikle İstanbul’un alınmasından sonra, Anadolu’da genişleme faaliyeti yürüten Osmanlıların bu amaçları, yarı bağımsız Türkmen oymaklarının gücünü azaltmaktaydı. Bu siyasi nüfuz çabalarını delmeyle sonuçlanacak herhangi bir dini propaganda, başarılı olabilirdi.³³

Şeyh Cüneyd’in ölümünden³⁴ sonra oğlu Şeyh Haydar, Uzun Hasan’ın da desteğiyle tarikatın başına geçmiştir.³⁵ Şeyh Haydar dönemi, Anadolu’daki

²⁹ Ekinci, M. *a.g.e.* s. 75,76

³⁰ Şeyh Cüneyd’den önce İbrâhîm-i Erdebîlî (ö. 851/1447) tarikatın başına geçmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şah, S. *a.g.t.* s. 86

³¹ Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah Şeyh Cüneyd’in siyasi faaliyetlerinden ve müritlerinin çokluğundan korkarak O’nu Erdebil’den sürmüştür. Osmanlı Padişahlarının öteden beri kendilerine hediye göndermelerinden güç alarak Anadolu’ya giden Şeyh Cüneyd bir müridini bazı hediyelerle II. Murad’a göndererek Kurtbeli’ni mesken olarak istedi. II. Murad hediyelere hediye ile karşılık vererek bu isteği reddetti. Şeyh Cüneyd’i Anadolu topraklarından çıkarttı. Aşıkpaşazade’den aktaran: Şah, S. *a.g.t.* s. 87

³² Öngören, R. (1995) *Sünni bir tarikattan şîî bir devlete: Safeviyye tarikatı ve iran safevî devleti*”, Bilgi ve Hikmet, sayı: 11, s. 83

³³ Allouche, A. *Osmanlı-safevi ilişkileri*, aktaran: Çelenk, M. (2005) 16. ve 17. Yüzyıllarda safevi şiiiliği, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, s. 33

teşkilatını geliştirmek ve mürit sayısını artırmakla geçmiştir. Müritlerin yetenekli olanlarını özel olarak yetiştirmiş ve “halife” unvanı ile memleketlerine göndermiştir. Tekeli Hasan Halife bunlardan biridir ve Osmanlı kaynaklarının “Şeytan Kulu” olarak tezyif ettikleri Şah Kulu’nun babasıdır.³⁶ Uzun Hasan, daha sonra kızını Şeyhle evlendirmiştir. Babası gibi yetenekli ve müritleri üzerinde etkili olan Şeyh Haydar, bağlılarını askeri olarak eğitmiş ve savaşçılar haline getirmiştir. Devam eden tarihi süreçte, özellikle Şeyh Cüneyd ile beraber başlayan siyasi faaliyetler, dönemin siyasi şartlarının ve mevcut devlet hükümdarlarının, Tekke’yi karşılarına almama politikalarının da etkisiyle tekmeden devlete evrilen Safevi Dergâhının Şeyhleri de Şahlığa geçmiştir.³⁷

3. Safevilere Heterodoksi Açısından Bakış

Safevi Dönemi³⁸ İran’ın kadim coğrafyası açısından önemli bir yere sahiptir. Zira Sasani Devleti’nin, Hz. Ömer’in hilafeti döneminde yıkılmasından sonra, uzun bir süre bu coğrafya, yekvücut bir devlet tarafından yönetilmemiştir. Bu açıdan bakıldığında, Safeviler İran’ı tekrar birleştiren ve güçlü bir devlet haline getiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönem, etkileri günümüze kadar uzanan sosyal, iktisadi ve özellikle dini açıdan dikkate değerdir. Mezkûr dönem, ayrıca Osmanlı Devleti açısından da özel bir öneme sahiptir. Çünkü Osmanlılar, İran’daki gelişmelere göre çeşitli askeri faaliyetlerde bulunmuşlar ve birçok Osmanlı padişahı bu bölge üzerine seferler düzenlemiştir. Safevilerin katı mezhepçi tutumları, asırlar boyunca Sünni İslam’ın

³⁴ Diyarbakir’de Uzun Hasan tarafından tutuklanan Cüneyd Şah Cihan’la savaş halinde bulunan Uzun Hasan’a müritleriyle yardım edeceğini söyleyince serbest bırakıldı. Propaganda için uygun ortamı bulan Şeyh Cüneyd Uzun Hasan’la olan akrabalığından da güç alarak rahat hareket ediyordu. Uzun Hasan bu yardımla birçok başarı elde etti. Cüneyd Erdebil’e dönerek burayı kendisine merkez yapmak istedi. Amcası Şeyh Cafer bu durumun kendisi için bir tehlike olduğunu düşünerek dünürü Şah Cihan’ın da yardımıyla O’nu Erdebil’i terke zorladı. Müritleriyle Şirvan’a geldiğinde buranın hakimi Halilullah Şirvan’ı terk etmesini ister. Halilullah’ın gönderdiği elçiyi öldürten Cüneyd ile yapılan savaşta Cüneyd okla vurularak ölür. Cesedi kaçırılarak Kurbal/Kurnal’da gömüldü. Burası bir ziyaretgah haline gelir. Şah İsmail buraya büyük bir türbe yaptırmıştır. Şah, S. a.g.t. s. 90

³⁵ Ekinci, M. a.g.e. s. 96

³⁶ Sümer, F. (1999) *Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde anadolu türklerinin rolü*, TTK, s.12

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mazzaoui, M. The Origins of Safawids, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1972

³⁸ Safevi Devletinin kuruluşuyla ilgili bilgi için bkz. Kazvini, A. *Lübbü’t-tevarih* (Safevi Tarihi, (Hamidreza Mohemmednejad, Çev.) Birleşik Yayınevi, 2011)

önemli merkezlerinden olan bu coğrafyayı, Şiiliğin merkezi haline getirmiş ve etkileri günümüzde de devam eden bir sürecin de başlangıcı olmuştur.³⁹

Safevi Devleti'nin kurucu unsuru kendilerini ve devletlerini, ittifakla ⁴⁰ “Kızılbaş”⁴¹ olarak nitelemişlerdir. Bu nitelemeden yola çıkarak, gerek kurucu unsur Türkmenlerin, gerekse coğrafyanın geçmişinde yer alan Zerdüştilerin, gerek de Safeviler'in atası Firuz Şah'ın(Zerrin Külâh)⁴² hatta Abbasi Döneminde isyan eden Hürremilerin⁴³ lideri Babek'in, kırmızı başlık kullanmış olması göz önüne alırsak, “Kızılbaş” ifadesinin, nasıl bir tarihi, sosyal ve dini arka planı olduğu hakkında fikir sahibi olabiliriz. Zira Altaylı şamanlar, ritüeller sırasında, deriden mamul göğsü açık bir cübbe ile beraber, başlarına, dağ tavuğu tüyü bulunan kırmızı bir külâh takmışlar, Sasaniler Döneminde Zerdüştiler, İslam Tarihinde Bâtıniler, kırmızı başlık kullanmışlardır. Fakat bu tarz bir davranışın bir topluluğa isim ve sıfat olması, Safeviyye Tarikatı bir devlete dönüşmeden önce, Şeyh Haydar zamanında gerçekleşmiştir.

Şeyh Haydar, Oniki İmamı temsil eden, Oniki püsküllü bir başlık giymiştir. Bir çeşit üniforma gibi değerlendirilebilecek olan bu başlık, müritlerin tarikata ve şeyhe mensubiyet ve bağlılıklarını pekiştirmiş ve tarikata aidiyetleri açıkça ortaya çıkmıştır.⁴⁴ Rivayete göre Şeyh Haydar, Hz. Aliyi rüyasında görmüş ve O'nun isteği üzerine böyle bir uygulamaya gitmiştir. Bu başlığa Tac-ı Haydari deniyor ve bunu giyenler, sakallarını kesip bıyıklarını uzatıyorlardı.⁴⁵

Dolayısıyla kelimenin terim anlamı kazanması, bilinçli bir tercihin ve bu adı kullananların, kendilerini nasıl bir anlayışa nispet ettiklerinin, açık bir göstergesi sayılmalıdır. Burada eklemek gerekir ki tarihsel olarak, Hz. Muhammed'in

39 Ayrıntılı bilgi için bkz. Savaş S. XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik, Vadi yayınları, İstanbul, 2002.

⁴⁰ Sümer, F. a.g.e. , önsöz.

⁴¹ Kızılbaş ifadesi özellikle Osmanlı ilim çevrelerinde olumsuz bir çağrışıma sahiptir. Buna örnek olarak I. Selim dönemi Şeyhulislamı İbn-i Kemal verilebilir. İbn-i Kemal'in bu konudaki görüşleri için bkz. Dalkıran, S. (1997) *İbn-i kemal ve düşünce tarihimiz*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları

⁴² Şükürov, G. *Safevi devleti'nin kuruluşu ve I. Şah ismail devri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 67

⁴³ Hürremiye Me'mun ve Mu'tasım Dönemlerinde ortaya çıkmış ve Mazdek inancı kökenli, sonradan isyana dönüşmüş bir hareket olarak nitelenmektedir. Hurrem bucağının Erdebil'e bağlı olması bu şehrin İslam Coğrafyası'nın sosyal ve dini tarihi açısından ilgi çekicidir. Bkz. Çelik, S. (2006) *Abbasiler döneminde hürremiye mezhebi ve babek isyanı*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi

⁴⁴ Ekinci, M. a.g.e. s.103

⁴⁵ Şükürov, G. a.g.t. s.68

ölümünden sonraki dönemde, meydana gelen olaylara bir tepki olarak ortaya çıkan Şia⁴⁶ ile Safeviler'in Şii anlayışı⁴⁷ ortak bazı öğeler olmasına rağmen aynı değildir.⁴⁸

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Safeviler'in mezhep tercihi, bilinçli ve bir amaca matuf idi. Devletin kurucusu Şah İsmail, Anadolu'daki konargöçer üzerinde etkili olabilmek için, mevcut şartları kullanmasını iyi bilmiştir. Şah İsmail'in söz konusu başarısında katkısı bulunan iki faktörden bahsedilmektedir:

⁴⁶ Fazlurrahman'a göre Şia İslam tarihinde görülen kopma(i'tizal) hareketidir fakat Haricilerden farklı olarak hem din hem de siyasi olarak geçerli olan bir "İlahi Hak" nazariyesi geliştirdi. Bu nazariyeye göre hilafet Hz. Ali ve O'nun soyundan gelenlerin hakkıydı. Şia İslamın ilk dönemlerinde meydana gelen siyasi ve sosyal bir takım hoşnutsuzlukların bir yansımasıydı. Özellikle Irakta yaşayan ve durumdan memnun olmayan İranlıların işine yarayan ve Abbasiler döneminde İran milliyetçiliği şeklinde ortaya çıkan Şuubiyye hareketi zamanla kendine has itikadi ve kelami görüşleri olan bir fırka şekline dönüştü. Kerbela'da Hz. Hüseyin'in kanlı bir şekilde şehid edilmesi sonucu ortaya çıkan öfke unsuru İmamın geri döneceği inancıyla birleşti ve Şia'nın en belirgin unsuru oldu. Bu unsura Gnostik ve Neo-Platonik fikirler de eşlik etti ve işin metafizik boyutunu oluşturdu. Şia'nın sürekli takip altında olması "yer altına" inmelerine sebep oldu. Bu durum toplum tarafından kabul edilmeyen fikirlerin etkisinde kalmasına neden oldu. Bunun sonucunda takiyye ilkesi ortaya çıktı. Şia'ya göre Hz. Ali hilafetin kesinlikle kendi hakkı olduğuna inanmasına rağmen inancını "gizledi" ve diğer halifelerin hilafetine razı oldu. Bu "gizleme" Batini akımlarda da görülmektedir. İran'ın Müslümanlarca fethi sonrası yeni dine girenler eski inançlarını da beraberlerinde getirdiler. Bu bağlamda Şiilik siyasi olarak kendilerine yer bulamayanların amaçlarına hizmet etti. Kendilerini manevi olarak "yersiz-yurtsuz" olarak hissedenler eski inançlarını Batınlık şeklinde İslam'a yerleştirdiler. Rahman, F. (1996) *İslam*, Selçuk Yayınları, Genişletilmiş 4. Baskı, s. 238 vd. Şia'nın ortaya çıkışıyla ilgili ayrıca bkz. Wellhausen, J. (1996) *İslamiyet'in İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, TTK

⁴⁷ Kızılbaş inançlar ve kitabı Şiilik arasındaki ortak noktalar Oniki İmam inancı etrafında şekillenmektedir. Bu inançlar Eski İran, Yakındoğu, Türk ve Hristiyan unsurlarla yoğun bir halk dindarlığı ve beşeri bir ulûhiyet anlayışı geliştirmişlerdir. Bu anlayış İmamiyeden önce daha çok İsmaililerde görülmekteydi. Muhtemelen İsmaililer Moğol yenilgisinden sonra sığındıkları ve dağıldıkları bölgelere kendi inançlarını da götürdüler. Bu İsmaili zümrelerin inançları, ilahi bedenlenme, hulul, Ali ve diğer imamlar, çoğu zaman bu inançlara bağlı olmuş mahalli bir lider, güçlü ve faal bir mehdici/mesiyanik bir anlayış, mehdî ve enkarne olmuş bir liderdir. Mehdi ve enkarne olmuş lider Safevilerden önce de görülmüştü (Babailer, Şeyh Bedreddin). 14. Ve 15. Yüzyıllarda Ali ve İsmâaşeri unsurlar Anadolu ve İran'da yayıldılar. Kızılbaş müritlerin Şah İsmail'e bir Tanrı gibi tazimde bulundukları kaydedilmiştir. Benzeri bir ululama babası Şeyh Haydar'a da gösterilmişti. Şah İsmail şiirlerinde kendi şahsiyeti etrafında oluşan ulûhiyet tecellileri, mazhar-ı ilahi gibi temaları dile getirmektedir. (*Gül ağaçtan bitti geldi şaha yoldaş olmağa/ Sırr-ı şah idi ezelden geldi sırdaş olmağa. Yüreği dağ olmayınca bağı kanlı la'l nek/ Hiç kimsenin haddi yoktur kim Kızılbaş olmağa. Küntü kenzen'in devrinde Muhammed nurudur/ Kırmızı tac ile geldi âleme faş olmağa. İsmi İsmail'dir hem zat-ı Emiri'l-müminin/ Yüzünü görgeç Havariç razıdır taş olmağa. Bir diğer örnek: Bugün geldim cihana serverem men/ Yakın bilün İbn Haydaram men. Feridun Hüsrev ve Cemşid ve Zohak/ Ki İbn Zal hem İskenderem men. Enel Hak sırrı oş gönlümde gizli/ Ki hakk-ı mutlakem hak söylerem men. Mevali mezhebem şahun yolunda/ Müslimanem diyene rehberem men. Nişanumdur menüm tac-ı saadet / Süleyman eline engüsterem men. Muhammed nurdandır Ali sırdan/ Hakikat-ı bahr içinde gevherem men. Hatai'yem şaha eksiklu kulum/ Kapında bir kimine kemterem men.) şiirinde örneği görülen inançlar Ali'nin tecessümü sayılan Safevi hükümdarına tapınış ile birleşerek Gulat Şiiliğın bütün ayırıcı niteliklerini ortaya koyan Türkmen bir Şiiliğın adı oldu Safevi Hanedanı Kızılbaşlığa ait bu öğeleri İranlı bir düşünüşe daha uygun bir inanca ulaşıncaya kadar ayıklamak zorunda kalacaktır. Çelenk, M. a.g.t. s.126 vd.*

⁴⁸ Ocak, A. Y. (2011) *Ortaçağlar anadolusu'nda islam'ın ayak izleri- Selçuklu dönemi*, s. 85vd.

1. “Anadolu topraklarındaki konargöçer kitlelerin, Fatih Sultan Mehmed zamanından beri sıkı bir şekilde uygulanan toprağa yerleştirilip vergiye bağlanma politikası. Zaten geleneksel olarak siyasal iktidarların kontrolünde yaşamaktan hoşlanmayan bu kitleler her fırsatta Osmanlı yönetimine karşı çıkmaya hazır dırlar.
2. Sözü edilen bu sıkıntılı ortamın zaten kaç yüzyıldan beri mehdici inançla yaşamakta olan bu kitleler arasında Tanrı’nın bir mehdi hüviyetinde insan bedeninde zuhur edeceğine olan geleneksel güçlü inançları. Bu çok güçlü bir inançtı ve Aleviliğin en temel inancı olacaktı.”⁴⁹

Ekleme gerekir ki Şah İsmail’in ve önceki Safevi şeyhlerinin, bir takım ilavelerine rağmen, bu inançların Türkmen heterodoks yapısında zaten mevcut oldukları gerçeğidir. Bu inançlar, teolojik tartışmalar sonucunda değil önceki inançlar ve dinler aracılığıyla, alışmış oldukları mistik kültür üzerine, yine mistik nitelikte gelen İslam’ın, bu unsurlarla sosyo-kültürel bir zeminde buluşması sonucu ortaya çıkmıştır.⁵⁰

Araştırma
Makalesi

Şah İsmail, dedesi Şeyh Haydar’dan beri kabul ettikleri İmamiye Şiiliğinin inançlarını, çok iyi bir propaganda⁵¹ ile -zikredilen sebeplerle propagandaya açık hale gelmiş kitleler üzerinde- etkili olmayı başardı.

11

Tarihi açıdan bakıldığında başlangıçta İran’ın bir Şii coğrafyası olmadığını görmekteyiz. Bölgeyi zorla Şiileştiren Safeviler’in kuruluşu esnasında, nüfusun üçte ikisinin Şii olmadığını görüyoruz.⁵² Dolayısıyla bu coğrafyanın Şiilikle anılmaya başlaması, Safeviler’in bilinçli bir tercihi ve zorlaması sonucu olmuştur kanaatine varabiliriz hatta Şiiliğin İran’a Anadolu’dan geldiğini ileri sürebiliriz.⁵³ Buradan yola çıkarak, Anadolu’daki Türkmenlerin, hem devletin kuruluşu esnasında ve sonrasında hem de Safevilerin kurucularının, İslam algısı üzerinde, açık bir etkiye sahip olduklarını ifade etmeliyiz. Zira Anadolu’daki köylü ve göçebeler, “medresenin” daha doğrusu, devletin resmi anlayışının etkisi dışında kalmış olduklarından, Orta

Araştırma
Makalesi

⁴⁹ Ocak, A. Y. *a.g.e.* s.87

⁵⁰ Ocak, A. Y. (2000) *Türkler, türkiye ve islam*, İletişim Yayınları, s. 41-42

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Savaş, S. (2002) XVI. Asırda Anadolu’da Alevilik, Vadi yayınları, İstanbul,

⁵² Kevserani, V.,(2006), s.149 vd.

⁵³ Sümer, F. *a.g.e.* s.1

Asya kaynaklı bazı unsurların varlığını sürdürdüğü, “sathi” bir İslam anlayışına sahiptiler.⁵⁴ Bu köylü ve göçebeler arasında “dede”, günümüzde de olduğu gibi etkili bir mevkideydi. Safeviler’in kuruluşundan sonra da, Moğollarda ki “kam”, eski Türklerdeki “şaman”lar benzeri rol oynamışlar ve Safevi hanedanı tarafından himaye edilmişlerdir. Hatta Hanedana mensup çocukların, “atabeğ”leri yanında bir de “dede”lerinin olduğu bilinmektedir.⁵⁵

Şiilerde Hz. Hüseyin’in yasının tutulması, Türklerde var olan, önemli şahsiyetlerin ölümü üzerine yas tutma anlayışına benzemektedir. Bu benzerliğin, Şiileşmeyi kolaylaştırdığını ifade etmek mümkündür.⁵⁶

Esasında Safeviyye tarikatının, henüz devletleşme fikrine sahip olmadığı, hatta Sünni bir karaktere sahip olduğu dönemlerde, (13. yy’ın sonları-14. yy’ın başları) İlhanlı hükümdarı Olcaytu (öl.1316), Oniki İmam Şiiliğini kabul edince, İlhanlılara bağlı bir eyalet durumunda olan Anadolu’da, gayr-i sünni topluluklar sevinmiştir. Çünkü Olcaytu, Anadolu’da, Ebubekir, Ömer ve Osman adlarını yasaklamıştır. Karakoyunlular, Şii olmadıkları halde, Ehl-i Beyt sevgisini, isimlerle ortaya koymuşlardır. Hatta Bağdat Hâkimi İsfahan Mirza, (öl:1444) Oniki İmam adına hutbe okutmuştur.⁵⁷

Burada dini tercihlerin salt içsel bir yönelimden kaynaklanmadığı, zamanın siyasi rüzgârının da bu tercihler üzerinde etkili olduğu gerçeği, bir kere daha ortaya çıkmaktadır. Tarih, bu ve benzer örneklerle doludur. Hazar Türklerinin, iki büyük güç ve dini tercihleri arasında (Doğu Roma-Hristiyan, Abbasiler-Müslüman), Yahudiliği – gereklerini tam yerine getirmedikleri halde- tercih etmeleri, buna örnektir.

Bir devlet kurmak, bir saltanata ve güce sahip olmak isteği, Safeviler’in – mensubiyetleri bulunmadığı halde- soylarını Ehl-i Beyt’e dayandırmaları, en büyük siyasi rakipleri (Doğusunda Özbekler, Batısında Osmanlılar) Sünni iken, kendileri de Sünni olursa, ne kadar büyüyebileceklerinin muamma olması gibi nedenler, mezhep tercihleri üzerinde etkili olan, psikolojik bir sebep olabilir.

⁵⁴ Sümer, F. a.g.e. s.7

⁵⁵ Sümer, F. a.g.e. s.7.

⁵⁶ Sümer, F. a.g.e. s. 7-8

⁵⁷ Sümer, F. a.g.e. s. 9-10

Safevilerin, Şiiliği bir tercih ve devlete erişme yolu olarak sahiplendikleri yorumu doğru ise, O'nların İran coğrafyasında tutunabilmek ve kalıcı olabilmek için, bu mezhebi, devletin resmi mezhebi haline getirmeleri ve yerleşmesi için de şiddet ve sindirme politikalarına başvurmaları da, kendi şartları içinde tutarlı hale gelmektedir.

Gerçekten de Safeviler, bu coğrafyada kalıcı olabilmek için kendilerine düşman olarak gördükleri güç unsurlarının-özellikle Osmanlılar- düşmanları ile işbirliğine gitmeyi ihmal etmemişlerdir.⁵⁸

Safeviyye Tarikatının başlangıçta Sünni karakterli olduğunu belirtmiştik. Tarikatın bu karakteri, Şeyh Cüneyd tarafından değişime uğratılmış ve Şiileştirilmiştir. Şeyh Cüneyd Karaman'da, Şeyh Sadreddin Konevi tarafından tesis edilen tekkede, tekke şeyhi Abdullatif'le tartışırken, Ehl-i Beyt'i öven ayetlerin Kur'an'dan çıkarıldığını, sahabeler hakkındaki ayetlerin Kur'an'a eklendiğini iddia edince, buradan kovulmuştur.⁵⁹

Akkoyunlu tarihçisi Feyzullah Ruzbihan, müridlerinin Cüneyd'e Allah, oğlu Haydar' da, Allah'ın oğlu dediklerini nakletmektedir. Aynı müellif, Anadolu'nun her tarafından gelen halifelerin, Haydar'ın ulûhiyetini ilan ettiklerini, Şeyh Haydar'ın bir takım kötü alışkanlıklar edinmesine ve davranışlarda bulunmasına, Anadolu'luların O'na, ifrat derecesinde bağlılık ve itaatkârlıklarının sebep olduğunu yazmaktadır.⁶⁰

Şeyh Haydar da, babasının yolundan giderek, Anadolu'daki heterodoks potansiyeli, kendi tarafına geçirmek için çaba sarf etmiştir. Yetenekli müritlerini, özel yetiştirip "halife" adıyla Anadolu'ya göndermiştir. Bunlardan biri de Şah Kulu'nun babası, Tekeli Hasan Halife'dir.⁶¹

Osmanlılarla uzun süre mücadele eden Uzun Hasan'ın, kızı tarafından torunu olan Şah İsmail,⁶² Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra, ortaya çıkan karışıklıklarda bir süre ortada görünmedi. 1499'da ortaya çıkan Şah İsmail,

⁵⁸ Bkz. Şükürov, G. a.g.t. s. 169 vd.

⁵⁹ Dalkıran, S. (2002) *İran safevi devleti'nin kuruluşuna şii inançların etkisi ve osmanlı'nın iran'a bakışı*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı:18 s. 60

⁶⁰ Sümer, F. a.g.e, s.13

⁶¹ Dalkıran, S. a.g.m. s.63

⁶² Şah İsmâil (ö. 930/1524), Safevî hânedânının ilk hükümdarı olup 892 (1486-1487)'de doğdu.

Lahican'dan Azerbaycan'a yürüyerek Şirvanşah Yesar'ı ve Akkoyunlu Elvend Bey'i yendi. Bu zaferin sonucunda Safevi Devletini kurdu.⁶³

Safevi Devleti'ne coğrafi olarak beşiklik yapmış olan İran, tarihi olarak köklü bir devlet geleneğine sahiptir. Bu coğrafyada, birçok inanç var olagelmıştır. İslamiyet'ten önce Mecusilik, Manihaizm gibi inanışlar taraftar bulmuş ve gelişmiştir. İran siyasi geleneğinde, daha ziyade despotik ve devrimci karakterli hareketlerin, hem İslam öncesi hem de sonrasında, süre gelen bir etkisi vardı. Merkezi otoriteyi zayıflatan ve mahallî hâkimiyetleri beraberinde getiren bu hareketler, çoğu zaman dini ve mehdici/mesihanik karakterdeydiler. Genellikle, bir sosyal sınıfa mensup olmayan fakir köylülerin, dışlananların ve bazı şehirli kesimlerin memnuniyetsizliği birleştiğinde, bu olaylar ortaya çıkmaktaydı.

İran coğrafyası, dışarıdan müdahalelere rağmen kültürel sürekliliğini korumuştur. Şah İsmail, böyle bir geçmişe sahip bu coğrafyada hükmetmiştir. Safevi Devleti, ihtiyaç duyduğu kalifiye elemanları, geçmiş iktidarların yolundan giderek, şehirli Fars/İranlı unsurlar içinde bulmuştur. Bu unsurlar, her ne kadar dışarıdan gelen fatihlerin kontrolünde olsalar da, kendi kültürel geleneklerinin sürekliliğini temin etmişlerdir. Bu durum, hem onların hem de Safevilerin işine yaramıştır.⁶⁴

Şah İsmail'in ilk icraatlarından biri, İmamiyye Mezhebini resmi mezhep ilan etmek oldu. Ardından, Oniki İmam adına hutbe okuttu ve sikke kestirdi.⁶⁵ Şah İsmail, devletin resmi mezhebini İmamiyye olarak ilan ederken, öte yandan Anadolu'daki propagandasında Nizari İsmaililiği'yle⁶⁶ örtüşen bir tutum sergilemiştir. Bunun sebebi "propagandanın hedef kitlesini teşkil eden, Doğu ve Orta Anadolu kırsal kesim halklarının, Vefaiyye kanalıyla 13. yüzyıldan beri, İsmaili etkileriyle yoğrulmuş olması olmalıdır."⁶⁷ Şah İsmail, "Alamut yenilgisinden sonra, yeni bir siyasal bağımsızlık fırsatı kollayan bu mezhebin eline, yeni kurduğu

⁶³ Dalkıran, S. *a.g.m.* s.64

⁶⁴ Çelenk, M. *a.g.t.* s. 60

⁶⁵ Dalkıran, S. *a.g.m.* s.64

⁶⁶ Fatimî Devleti hüküm sürerken 1094 yılında ölen imam-sultan yerine kimin geçeceği hususunda çıkan tartışma sonucu, halef oğul Nizar yerine el-Mustali tahta geçmiş ve yeni imam da sultan da o olmuştur. Nizar isyan ettiyse de yenilmiş ve 1096'de öldürülmüştür. Bu imamet tartışmasıyla birlikte de İsmaililikte bir ayrışma doğmuş, bir kısım İsmailî Nizar'ın imametini savunmuş ve el-Mustali'nin imametini reddetmiş, Nizarî kolunun oluşmasına sebebiyet vermiştir. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Nizarilik>

⁶⁷ Ocak, A: Y. (2011) s. 350

devletini teslim etmemek için” doğrudan doğruya İsmaili⁶⁸ propaganda yaptırmamıştır. Belkide bu sepeple, Nizari İsmailileri’ne savaş açmış ve onları “bellerini doğrultamaz hale” getirmiştir.⁶⁹

Söz konusu propagandanın, İsmaili inançlarla benzerlik gösteren yönleri üzerinde duracak olursak, devletin resmi mezhebi İmamiyye’nin tanımadığı “dai”lik sistemi, hulul ve tenasüh inançları, bununla bağlantılı olarak Şah İsmail’in kendisinin Hz. Ali’nin hatta Tanrı’nın, reenkarnasyonu olarak tanıtması, esasında “Allah” anlamına gelen Şah unvanını kullanması, Namaz, Ramazan Orucu ve Hac gibi ibadetlerin batını anlamlar yüklenerek tevil edilmesi gibi inanışlardan bahsedilebilir. Nitekim bu sayılanlar İmamiyye tarafından kabul edilen inanışlar değildir.⁷⁰

Şah İsmail’in iktidarına dayanak yaptığı esasların, heterodoks anlayışlarına delalet ettiğini ifade edebiliriz. Bu esaslar:

1. Zıllullah teriminde ifadesini bulan, eski Fars krallık anlayışı.
2. Safevi Tarikatı’nın başı olarak, Kızılbaşlar’ın mutlak itaati.
3. Nesebini 7. İmam’a dayandırarak, gaib imamın temsilcisi olduğu iddiası.

Şah İsmail, Tebriz’e gelince, büyük çoğunluğu Sünni olan halkı Şiiliğe zorlamış, meşhur Sünnilere ait kabirleri açtırmış, kemiklerini yaktırmış, ilk üç halife ve Muaviye’ye lanet edilmesini emretmiş, lanet etmeyenlerin öldürülmesini emretmiştir. Bunlarla kalmayan Şah İsmail, ezandaki şهادet kelimesini “Eşhedu enne Aliyyen Veliyyullah” şeklide değiştirtmiş, “hayyealessalah” ifadesine de “hayealel hayri’l amel” ifadesini ekletmiştir.⁷¹

4. Şah İsmail’in İran’ı zorla Şiileştirme faaliyetleri

⁶⁸ Nizari İsmaililiğiyle ilgili geniş bilgi için bkz. Ay, Z.(2005) *Alamut sonrası nizari ismaililiği ve tasavvuf*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,

⁶⁹ Ocak, A. Y. (2011) s. 351

⁷⁰ Ocak, A. Y. (2011) s. 351 vd.

⁷¹ Dalkıran, S. *a.g.m.* s.65

Moğolların İran hâkimiyeti döneminde, Şii inançlara mensup olanlar bir rahatlama yaşamışlardır. Zira Moğolların tahribatları, Sünniler üzerinde olumsuz etki oluşturmuştur. İran'ın Safevilerden önce, genel anlamda Sünni olduğunu daha önce ifade etmiştik. Şah İsmail'in de bunu bildiği, danışmanları ile geçen konuşmalardan anlaşılmaktadır.⁷²

Şah İsmail, devletin resmi mezhebini ilan etme konusunu Kızılbaş danışmanlarına açınca, danışmanlar “Tebriz’de iki üç yüz bin insan yaşıyor. Hz. İmam Ali döneminden beri, kimse böyle bir hutbe okumamıştır. Tebriz halkının, Şii bir hükümdar istemiyoruz şeklinde itiraz etmesinden korkarız. Halk isyan edebilir, bu hususta biraz daha düşünmek ve tedbirli hareket etmek gerekir” şeklinde endişelerini belirttiler. Bunun üzerine Şah İsmail, “Allah ve Hz. Ali bizimledir. Hiç kimseden korkumuz yok ve halk buna itiraz edecek olursa, Allah’a yeminler olsun ki, kılıcımı çeker hiç kimseyi canlı komam. Cuma günü, mescide kendim gideceğim ve İsnâaşeriyye adına hutbe okuyacağım” dediği rivayet edilir.⁷³

Şah İsmail'in, Şiiliği yerleştirme konusundaki bu kararlılığıyla ilgili olarak sorulabilecek Neden? sorusunun cevabı belki de şu satırlarda gizlidir: “Bu devrin başlangıcında, Hacı Nasıruddin Tusi'nin dini-siyasi pozisyonu, Bağdat'a yürümeden önce Hülagu'nun kalelerini yok ettiği Hasan Sabbah'ın takipçileri İsmaililerin durumu, Allame Hasan b. Yusuf b. Mutahhar Hilli'nin, İlhanlı Olcayto Muhammed Hudabende zamanında, Oniki İmam Şiiliğinin ilkelerini yerleştirme çalışmaları, Muhammed b. Mekki el-Amili'nin (Şehid-i Evvel), Horasan Serbedariler sülalesiyle ilişkisi, 8. Hicri asrın sonuyla 9. asrın başında yaşamış olan, Oniki İmamcı Şii alim Ahmed b. Fehd Hilli'nin tasavvufla alakası, ayrıca Güney Irak'ta Muhammed b. Felah'ın Muşâşailer Devleti, Muhammed b. Nurbahş'ın Horasan ve Maverâünnehir'deki aşırı hareketleri unutulmamalıdır.”⁷⁴ Bir diğer yorum da, Şah İsmail'in, yeni kurduğu devletini, güçlü Sünni komşusu Osmanlıdan farklı kılacak bir ideolojiyle destekleme arzusundan bahisle, yukarıdaki soruya cevap aramaktadır.⁷⁵

⁷² Çelenk, M. *a.g.t.* s.114

⁷³ Çelenk, M. *a.g.t.* s. 121

⁷⁴ Kaplan, D. *a.g.m.* s. 13-14

⁷⁵ Savory, R. M. *Safawids*, EI2, VIII'den aktaran Doğan Kaplan, *a.g.m.* s.14

İran'ın Şiileştirilmesi ile ilgili bir görüşe göre, İran doğal ve kolaylıkla Şiiliğin etkin olduğu bir coğrafya haline gelmiştir. Bu görüşü savunanların temel dayanağı, tasavvuf ve tasavvufun geçişi kolaylaştıran tabiatıdır. Moğol istilasını takip eden süreç, Şiilik ve sufiliği çeşitli düzlemlerde bir araya getirmiştir. Sufilikle, Şii bilgisi ve dindarlığının resmi kurumları arasında, bir yakınlaştırma eğilimi ve çabası olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁷⁶ Yine aynı görüşü savunanlar, Moğollarla Safeviler arasındaki dönemde, Necmüddin Kübra, Sadreddin Konevi gibi mutasavvıfların etkisiyle, İran'da tasavvufun etkinliğinin arttığını, bunun da Şiiliğe geçişte köprü olduğu ifade etmektedirler. Fakat bu görüşe karşı çıkanlara göre mevzubahis dönemde, Şii ulemanın tasavvufa bakışı oldukça menfidir. Buna karşın Moğollarla birlikte ve sonrasındaki dönemde tasavvuf, Şia üzerinde tesirli olmuştur. Dolayısıyla tasavvufun, Sünnilikten Şiiliğe geçişte köprü vazifesi gördüğüne ilişkin hüküm sınırlı manada ele alınmalıdır ve İran'ın Şiileşmesinde, Şiiliğe meyyal tarikatların rolü fazla abartılmamalıdır. Yine bu görüş, zorla Şiileştirme faaliyetlerinin gizlenmesine matuf bir bakış olarak eleştirilmiştir.⁷⁷ Zira Safeviler, resmi olarak kabul ettikleri inançları desteklemek için, diğer eğilimleri bastıracak bir şiddet dalgası başlattılar. Bununla beraber, kendilerinin de mensup oldukları ve devletlerini üzerine bina ettikleri mesihi ve aşırı Şii inançları bastırmakla da uğraştılar. Safevi Şahları, dini heyecanları kendilerinin aleyhine dönebilecek bu zümreleri gözden çıkarmakta hızlı davrandılar. Şah İsmail ve Şah Tahmasb, kendilerini mehdi ilan eden aşırıları idam ettirdiler.⁷⁸

⁷⁶ Nasr, S. H. (2002) *Tasavvufi makaleler*, (Sadık Kılıç, Çev.) İnsan Yayınları, s. 128 “ Moğol İstilasından sonra, Şiilik ve sufilik, pek çok şekillerde yeniden birleştiler. Güçleri Moğollar tarafından kırılmış olan İsmaililer, yeraltına çekildiler ve çok sonraları, sufi tarikatların içinde veya önceden var olanların yeni kolları olarak tekrar ortaya çıktılar. İsnâşeriyye Şiiliğinde de, 13. Yüzyıldan 16. Yüzyıla kadar sufilik resmi Şii çevrelerde gelişmeye başladı. Bu dönem esnasında, ilk defa olmak üzere, Şii ulema ve hukukçular, sufi, arif ve müteellih gibi unvanlar aldılar ve onlardan bazıları, eserlerinin pek çok sayfasını sufi öğretilere ayırdılar. 13. Yüzyılda Kemaluddin Meysem el-Bahrani, Nehcu'l-Belağa üzerine, içindeki irfani mistik unsurlar olan bir şerh yazmıştır. Şii ulemasından meşhur bir ailenin üyesi olan ve bizzat kendisi de büyük bir Şii âlim olan Radiyuddin Ali İbn Ta'us, sufi özel anlamlarıyla birlikte bazı dualar yazmıştır. Şiiliğin İran'da yayılmasında önemli bir rol oynamış olan Allame el-Hilli, irfani nitelikli pek çok eserin müellifidir. Hilli'den az sonra, çağının en meşhur Şii kelimcilerinden Seyyid Haydar Amuli de bir sufiydi ve İbn Arabi ekolüne bağlıydı. Camiu'l-Esrar adlı eseri irfani Şiiliğin bir zirvesi olup burada Şiilikle sufilik arasında metafizik münasebet, tamamıyla başka bir eserdekenden, muhtemelen daha fazla incelenmiştir. İşte bu Amuli, gerçek bir sufünün bir Şii, her Şii'nin de bir sufi olduğuna inanmaktaydı.” Nasr, S.H. *aynı yer*.

⁷⁷ Uyar, M. *a.g.m.* sayı 7-8

⁷⁸ Lapidus, İ.(2002) **İslam toplumları tarihi**, (Yasin Aktay, Çev.) İletişim Yayınları, s.407-408

İran'ın Şiileştirilmesi sürecinde, İran'da yeterince âlim yoktu. İnancın kılıç zoruyla benimsetilmesi bir yere kadar etkili olacaktır fakat kalıcılık sağlamak için muhakkak bir tedrisat gerekmektedir. Şiilik resmi mezhep ilan edildikten sonra, tedrisat amaçlı kullanılabilecek bir tek İbnü'l-Mutahhar el-Hilli'ye ait olan Kavaidu'l-Ahkâm eseri bulunabilmiştir.⁷⁹ Safeviler, bu boşluğu doldurmak için İran dışından birçok Şii âlimi buraya davet etmiştir. Düşüncelerini, siyasi bir destekle ifade etme olanağı birçok âlime çekici gelmiş ve Bâtını düşüncelerin yaygın ve etkili olduğu Cebel-i Amil⁸⁰ bölgesinden çok sayıda âlim, İran'a göç etmiştir. Bu durum, hem Şii inancın düşünsel ve ilmi altyapısını güçlendirmiş hem de devlete meşruiyet kazandırmıştır.⁸¹

Safevilerin kurulmasında önemli rol oynayan Kızılbaş zümrelerin inançları ile İmamiyye Şiası'nın örtüşmesi söz konusu değildir.⁸² Her ne kadar Ehl-i Beyt ve Oniki İmam'a bağlılık konusunda bir birlik söz konusuysa da, İmamlara ulûhiyet izafe etmede ayrılık vardır. Zira bu tarz bir inanış daha çok, Sebeiyye,⁸³ Beyaniyye,⁸⁴ Hattabiyye,⁸⁵ Kamiliyye,⁸⁶ Cenahiyye,⁸⁷ Harbiyye⁸⁸ gibi Gulat fırkalarda ve İsmailiyye de mevcuttur.⁸⁹

⁷⁹ Çelenk, M. *a.g.t.* s. 125

⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. MUSTAFA ÖZ, "CEBELİÂMİL", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cebeliamil> (03.06.2021).

⁸¹ Dalkıran, S. *a.g.m.* s. 74 vd.

⁸² Ekinci, M. *a.g.e.* s. 178 vd.

⁸³ Abdullah İbn Sebe'ye uyanlara verilen isimdir. İbn Sebe Hz. Ali'nin peygamber olduğunu iddia etmiş, daha sonra o'nun bir ilah olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Bu haber Hz. Ali'ye ulaşınca Onlardan bir takımının iki çukurda yakılmasını emretmiştir. İbn Sebe'yi de Medain taraflarına sürmüştür. Hz. Ali şehid edilince İbn Sebe öldürülenin Hz. Ali olmadığını, insanlara görünenin Şeytan olduğunu, Hz. Ali'nin İsa b. Meryem gibi göğe çıktığını iddia etmiştir. el-Bağdadi, A.(1991) *Mezhepler arasındaki farklar*, (Ethem Ruhi Fırlalı, Çev.) Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 177

⁸⁴ Beyan b. Sem'an et-Temimi'ye uyanlara verilen isimdir. Onun yolundan gidenler Beyan'a peygamberlik isnad etmişler ve Hz. Muhammed'in şeriatının bazı kısımlarını kaldırdığını iddia etmişlerdir. Beyan'ın fikirleri Irak Valisi Halid b. Abdillan el-Kasriyy'e bildirildi O'da onu yakalatarak idam ettirdi. el-Bağdadi, A. *a.g.e.* s.180-181

⁸⁵ Ebu'l-Hattab el-Esedi'nin takipçilerine denir. Bu fırka İmamları ilah olarak görmüştür. El-Mansur devrinde Kufe valisine isyan edince daha önce çadır kurduğu ve insanları Cafer'e tapmaya çağırdığı Kufe çöplüğünde idam edildi. el-Bağdadi, A. *a.g.e.* s.191

⁸⁶ Rafıza'da Ebu Kamil adında birinin takipçilerine verilen isimdir. Ebu Kamil Hz. Ali'ye biat etmedikleri için sahabenin küfre girdiğini ileri sürmüştür. Hz. Ali'de onlarla savaşmadığı için kafir olmuştur. el-Bağdadi, A. *a.g.e.* s.41

⁸⁷ Abdullah b. Muaviye b. Abdillan b. Cafer b. Ebi Talib'in takipçilerine denir. Diğer gulat fırkalar gibi Hz. Ali'ye uluhiyet atfetmişlerdir. Cennet ve cehennemi inkar etmiş, İslamın haram kıldığı bir çok şeyi helal kabul etmişlerdir. Ebu Müslim el-Horasani tarafından gönderilen ordu fırkanın liderini öldürmüştür. Fakat bağlıları öldüğüne inanmamışlardır. el-Bağdadi, A. *a.g.e.* s.189-190

Mezkûr Kızılbaş zümrelerde, eski Türk inançlarının devam ettiği bu zümrelerin, mesihanik eğilimler taşıdığı Ahmet Yaşar Ocak tarafından ortaya konulmuştur⁹⁰

Suriye Türkmenleri arasında İsmaili inançlar XII. Yy'dan itibaren vardı ve bu bölgelerde çok sayıda İsmaili kale mevcuttu. Aslında Şii karakter taşıyan olaylarda ,nübüvvet ve mehdilik iddiası sıklıkla görülmektedir.⁹¹ Özellikle mehdilik ve ulûhiyet iddiası, Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'a izafe edilmiştir. Şah İsmail de de en azından Çaldıran Savaşı'na kadar ki dönem de görülmektedir. Şah İsmail'in bazı şiirlerinde bu anlayışa rastlamak mümkündür. Örneğin;

Araştırma
Makalesi

“Allah Allah deyin gaziler

Gaziler din-i şah menem

Karşu gelun, secde kılun

Gaziler din-i şah menem

Murtaza Ali zatluyum”

19

“ Ben Tanrının gözüyüm! Ey yolunu şaşırmış kör adam! Şimdi Doğuya (Tanrıya) bak. Ben onların konuştuğu şeylerin mutlak failiyim. Güneş ve Ay benim avucumun içindedir. Kesin olarak bil! Benim varlığım Tanrının evidir. Ağaçlar, sabah-akşam benim önümde secdeye kapanmaya mecburdur”⁹²

5. Safevilerin Şiilik Anlayışına Yöneltilen Bazı Eleştiriler

Araştırma
Makalesi

Safevilerin Şiilik anlayışına “içeriden” bir ses olarak eleştiri getiren İranlı Sosyolog Şeriati'yi zikretmek gerekmektedir. Şeriati iki sosyolojik kavram üzerinden olaya yaklaşmaktadır. Bu kavramlar movement (hareket) ve instution (kurum) kavramlarıdır ve Şeriati'ye göre Sünnilik, kurum İslamı, Şiilik ise, hareket İslamıdır. Fakat Şiilik, Safevilerden sonra kurum Şia'sına dönüşmüştür.⁹³ Şeriati'ye göre,

⁸⁸ Abdullah b. Amr b. Harb el_Kindi'ye tabi olanlardır. Bunlar da hulul inancını benimsemişlerdir. el-Bağdadi, A. a.g.e. s. 186

⁸⁹ Dalkıran, S. a.g.m. s.76

⁹⁰ Ocak, A. Y. (2000) *Babailer isyanı*, Dergâh Yayınları, IV-V bölümler.

⁹¹ Dalkıran, S. a.g.m. s. 79 vd.

⁹² Dalkıran, S. a.g.m. s.83-84

⁹³ Şeriati, A. (2011) *Ali şiası safevi şiası*, Fecr Yayınları, s. 35 vd.

Safevi uygulamaları, İran'daki Şii mirası büyük ölçüde zaafa uğratmıştır. Safevi monarşisi tarafından oluşturulan kurum Şia'sı, kendisini Sünnilere karşı şiddet kullanarak göstermiş ve Şii düşüncesinin özünü tahrif etmiştir. Safeviler "çarpıtılmış bir Şii anlayışını" din adamları vasıtasıyla, İran'da yerleştirilmiş, kentli ve köylü halk yığınları, zorla ya da rızalarıyla Şiileştirilmiş, atanan din adamları ve idareciler eliyle, toplum ve devlet üzerinde büyük bir kontrol mekanizması oluşturulmuştur. Kitleler, bu yeni yapıya uygun bir program ve propagandayla gerçek Şiilik gündeminin dışına itilmişlerdir.⁹⁴ Şeriatî Ali Şiası'na Şehadetî temsil eden "Al Şia", Safevi Şiası'na matemi temsil eden "Kara Şia" demektedir.⁹⁵

Ehl-i Sünnet ve Şia arasındaki ihtilaf noktaları siyasi iken, zamanla bir takım sosyal ve ekonomik nedenlerle, Şii inanca monte edilen halkların eski inançları bu ayrılığı itikadi bir boyuta taşımıştır. Şiilerin bir kısmı artık Hz. Peygamberden sonra Hilafet Hz. Ali'nin hakkıydı düşüncesinden çok daha öte, Hz. Ali'ye ulûhiyet izafe edecek kadar ileri gitmişlerdir.

Şeriatî, Safevilerle çağdaş Allame Meclisi'nin Bihar-ul Envar ve Ayetullah Kazımeyni'nin Cevahir-ul Velaye eserlerinden alıntılarla, Safevilerin üç yüz yıllık dönemdeki değişimlerini ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ifade edilenlerin günümüz de de gündemde olduğunu ileri sürmektedir.⁹⁶

Şeriatî, Cevahir-ul Velaye'de Gadir Hum hadisinin şöyle yorumlandığını aktarmaktadır: "Şunu söylemekten başka çıkar yol yoktur. Başlangıçta kendi velayet ve saltanatını âlem üzerine kurmuş sonra ilahi emirlerle Ali (a.s.)'nin mallar ve

⁹⁴ Şeriatî, A. a.g.e. s. 197 "Safevi Şiası gelmiş, temellerini Ali Şiası üzerine kurmuştur. Ali Şiası'nın düşünsel ve zihinsel kalıplarını alıp içlerini boşaltarak Safevi Şiası'nın ruh, düşünce, inanç ve duygu temellerini yavaş, gizli ustaca ve bağlı uzman âlimlerin yardımıyla halkın anlayamayacağı şekilde bu kalıpların içine yerleştirmiştir. Halk, mezhebin değiştiğini, Allah'ın, kitabın, Peygamber'in, imamın, dini kişiliklerin, tarihin ve her şeyin değiştiğini anlamadı. Kimse anlamadı; çokları hala da anlamamıştır. Dış yerinde kaldı, ama iç bütünüyle başka bir şey oldu. Keşke resmen başka bir fırkanın, yeni bir din ya da mezhebin geldiğini söyleselerdi. Ama bu onlar için uygun değildi. Bu yüzden, İslami Ali Şia'sına ait bütün asılları, ayrıntıları, tarihi, büyük kişilikleri, özel adları ve tüm terimleri korudular. Hem de cilalayıp parlattılar. Ne var ki bu kapların içini Şia karşıtı, uyutucu, zehirli bir maddeyle doldurdular. Adı Şia'ydı, ama "Sufi Safevi" Şia'sıydı. Bu yüzden halkın dini duygusu bunu farkında olmadı: genel vicdan yarananmadı. Sonuçta, onun karşısında bir direnişin ortaya çıkmaması bir yana bu Şia, bu zahiri ve teşrifatçı süsleme ve parlatmalar, sloganların büyütülmesi, dış görünüşler, törenler ve yükümlülük içermeyen söze dayalı sevgi, buğz, bağlılık ve uzaklaşmalar nedeniyle ve şiirsel, soyut ve anlamsız lanetler, nefretler, övgüler, menkıbeler yoluyla Şii kitleyi ardından sürükledi"

⁹⁵ Şeriatî, A. a.g.e. s. 11 vd.

⁹⁶ Şeriatî, A. a.g.e. s.35

nefisler üzerindeki hükümetini bildirmişti. “ Sizin veliniz ancak Allah ve (Maide-55) ayetinin nassıyla ise, varlıkların tümü üzerinde Allah’ın sahip olduğu ve bu hadisin hükmüyle aynı velayete Ali (a.s.)’nin de sahip bulunduğu hülasa edilmektedir ki biz bunu saltanat üzerine saltanat diye beyan ettik.” Bu alıntıdan yola çıkarak Hz. Ali’yi, Allah’ın sahip olduğu velayete ortak ettiklerini tespit etmek yanlış olmasa gerektir. Şeriati; Safevi velayetçilerinden biri olarak zikrettiği kişinin, “Allah insanlara sordu: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? Muhammed Nebiniz, müminlerin emiri Ali veliniz değil mi? -Dediler: Evet!” dediğini ifade ediyor. Ayetin orijinalinde “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” kısmından sonrası yoktur ki burada Kur’an’ın, geri kalanını yazmadığı anlamı çıkmaktadır. Dolayısıyla Kur’an’ın korunmuşluğu da ortadan kalkmaktadır. İmamlara da vahyolunduğu rivayet edilmektedir. Şöyle ki imam, vahiy meleğini görmez ama sesini duyar. Resul ve imamlardan her biri yaratılış ve görünüş bakımından eşit olmalıdır. İmamlar sünnetli doğmuşlardır. Arınmış olduklarından Peygamber ve İmamların gölgesi yoktur. Önden ve arkadan aynı görünürler. Gözü uyur, kalbi uyanıktır. İhtilam olmazlar. ⁹⁷ Yine Cevahir-ul Velayeden “ biz insan kalıbına gizlenmiş Allah sırlarıyız. Bizi rububiyet sarayından indirip beşer saflarına koydular” ifadeleri, imamların nasıl aşırı derecede yüceltildiklerinin bir kanıtıdır. ⁹⁸

Ali Şeriati, bu benzeri birçok örnek vererek Safeviler’in Şiilik anlayışının eleştirisini yapmaktadır. Ayrıca, bir takım anma ve tören biçimlerinin de Hristiyanlıktan alınma olduğunu, hatta bunun için Avrupa’ya adam gönderildiğini anlatmaktadır. ⁹⁹

Safevilerin anlayış ve uygulamalarına yöneltilen bir diğer eleştiri de, Safevilerin ve siyaset sahnesine çıkan Şii hanedanların, Şia’nın devrimci doğasının içini boşalttığını ve gözetilen politikalar sonucu, Şiiliğin güçlü bir devlet ideolojisine dönüştüğünü, ama bu arada kendisine ait doktriner çerçeveyi yitirdiğini ileri sürmektedir. Şiilik, hükümler tiranların devlet dinine dönüştüğü için, kendi benliğini unutmuştur. Bu devletlerin yapısına entegre olmuş bir Şiilik, adeta kendisine karşı bir

⁹⁷ Ali Şeriati, a.g.e, s.36

⁹⁸ Ali Şeriati, a.g.e, s.36

⁹⁹ Ali Şeriati, a.g.e, s.36 vd.

antiteze ve çelişkiler yumağına dönüşmüştür. Politik olarak muvaffak olduğunda, metafizik olarak kaybetmiş, maddi zaferi moral yıkımı getirmiştir.¹⁰⁰

SONUÇ

Başlangıçta Sünni bir karaktere sahip Safeviyye tarikatına, Osmanlılar, Akkoyunlular ve Karakoyunlular Devletleri tarafından önem verilmiş, şeyhlerine iltifat edilmiş ve hediyeler gönderilmiştir. Safeviyye tarikatı Hoca Ali'nin Şeyhliği döneminde Şii temayüller göstermiş olmakla beraber esasında Şeyh Cüneyd'le beraber Şiileşme temayülü daha belirgin hale gelmiş, aynı zamanda bu dönemde siyasi bir takım amaçlar güdülmüş bu amaçlara matuf faaliyetler belirginleşmiştir. Şeyh Cüneyd'in Şeyhlikten Şahlığa geçme arzusu iyice belirginleştiğinde, dönemin siyasi koşulları ve Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'la olan akrabalığı Şeyh Cüneyd'in propaganda ve siyasi faaliyetlerini kolaylaştırmıştır. Dönemin sosyal ve inanç yapısı incelendiğinde görülmektedir ki, devletleşme sürecinde Safeviler'in kendilerine dayanak yaptıkları Türkmen kitlelerinin üzerinde etkili olabilecek bir propagandaya giriştikleri bu propaganda da, heterodoks bir İslam anlayışına sahip mezkûr kitlelerin önem verdikleri unsurların öne çıkarıldığı sonucuna varmak mümkündür. Tarikatın propagandaları sonucunda, Anadolu'da hoşnutsuz kitleler elde edilmiş ve kendi taraflarına çekilmiştir. Osmanlı-Akkoyunlu ve Akkoyunlu-Karakoyunlu Devletlerinin birbirleriyle mücadeleleri sonucunda, özellikle Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri zayıflamış, Şah İsmail için bir devlet kurma imkanı doğmuştur. Öteden beri önemli bir taraftar kitlesine sahip tarikat, siyasi bir organizasyon olarak teşekkül etmiş ve tarikatın kurucusu Safiyüddin'in adından mülhem Safevi Devleti olarak adlandırılmıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali Dönemlerinde meydana gelen olaylar sonucunda, siyasi bir mezhep olarak ortaya çıkan Şia(taraftar) ile birçok açıdan farklı olan, temelinde Eski İran inanışlarının ve Orta Asya kaynaklı heterodoks inançların kaynaklık ettiği bir "Şiilik" Şah İsmail tarafından ortaya konulmuş ve devlet politikası haline getirilmiştir. Bu politika sonucunda esasında çoğunlukla Sünni olan bu coğrafya, uygulanan baskı ve sindirme faaliyetleriyle Şiileştirilmiştir. Böylece İran coğrafyası, tarihi süreçte Şiilikle anılır

¹⁰⁰ Dabashi, H. *The end of islamic ideology-iran*, www.dr.soroush.com'dan aktaran: Çelenk, M. a.g.t. s.153

hale gelmiştir. Safevi Devleti, Anadolu'nun hâkimiyeti için Osmanlı Devleti ile uzun süren mücadelelere girişmiştir.

KAYNAKÇA

Abdulkahir El-Bağdadi, Mezhepler arasındaki farklar, Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Tdv Yayınları, Ankara, 1991

Abdullah Ekinci, Ortadoğu'da Marjinal Bir Hareket: Karmatiler, Odak Yayıncılık, Ankara 2005

Abdüllatif Kazvini, Lübbü't-Tevarih (Safevi Tarihi, Çeviren: Hamidreza Mohemmesnejad, Birleşik Yayınevi, Ankara Eylül 2011)

Ahmet Yaşar Ocak, Babailer İsyanı, Dergâh Yayınları. İstanbul 2000

Ahmet Yaşar Ocak, Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri, Kitap Yayınevi, İstanbul-2011

Ahmet Yaşar Ocak, Türkler, Türkiye ve İslam, İletişim Yayınları, İstanbul 2000

Ali Şeriatî, Ali Şiası Safevi Şiası, Fecr Yayınları, Ankara, Eylül 2011

Doğan Kaplan, Şiiliğin İran topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları, Marife-Şia özel sayısı, yıl:8 sayı:3 Konya, 2008

Ebu Mansur Abdulkahir el-Bağdadi, Mezhepler Arasındaki Farklar, Çeviren: Ethem Ruhi Fığlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991

Ethem Cebecioglu, "İBN BEZZÂZ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-bezzaz> (03.06.2021).

Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara, 1999, Fazlur RAHMAN, İslam, Selçuk Yayınları, Genişletilmiş 4. Baskı, Ankara 1996

Gıyas Şükürov, Safevilerin Kuruluşu ve I. Şah İsmail Devri, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi

Hamid Dabashi, "The end of İslamic İdeology-Iran", www.dr.soroush.com

Hamidreza Muhammesnejad, *Erdebil Tarikatı ve İlhanlılar: Tasavvuf ve Siyaset İlişkisinde Yeni Dönem*, TAD, C. 34/ S. 57, 2015

Ira Lapidus, İslam Toplumlari Tarihi, çeviren: Yasin Aktay, iletişim Yayınları, İstanbul 2002

J.M, Smith, The History of the sarbadar dynasty 1336- 1381 A.D. And its sources, Mouton pres, Paris 1970

Julius Wellhausen, İslamiyet'in İlk Devirlerinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri, , TTK.

M. Mazzaoui, The Origins of Safawids, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1972

Mazlum Uyar, Safeviler öncesi İran'da Tasavvuf ve Safevi Devletinin Ortaya Çıkışı, Akademik Araştırmalar, İstanbul, 2001, sayı 7-8

Mehmet Çelenk, 16. Ve 17. Yüzyıllarda Safevi Şiiliği, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, Bursa 2005

Mustafa Ekinci, Erdebil Tekkesinin Kuruluşu ve Anadolu'daki Dini, Siyasi Faaliyetleri, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aralık 1997,Doktora Tezi, (Basılmış Hali) Anadolu

Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı, Beyan Yayınları, İstanbul 2002

Mustafa Öz, "CEBELİÂMİL", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/cebeliamil> (03.06.2021).

Sayın Dalkıran , "İran Safevi Devletinin Kuruluşuna Şii İnançların Etkisi ve Osmanlının İran'a Bakışı, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 0, sayı. 18, Ara. 2003

Sayın Dalkıran, İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1997

Sebahattin ÇELİK, Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı, Balıkesir. Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi, 2006/15

Serap ŞAH, Safvetü's-Safa'da Saiyüddin-i Erdebili'nin Hayatı, Tasavvufi Görüşleri ve Menkıbeleri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Seyyid Hüseyin Nasr, Tasavvufi Makaleler, çeviren: Sadık Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2002
Tufan Gündüz, "SAFEVÎLER", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/safeviler#1> (19.10.2021).

Vecih Kevserani, Fakih ve Sultan Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi, Yeni Zamanlar yay., İstanbul, 2006

Walter Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992
Yusuf Şevki Yavuz, GULÜV", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/guluv> (07.10.2021).

Zahide Ay, Alamut Sonrası Nizari İsmaililiği (13-15. Yüzyıllar) Ortaçağ İranı'nda ve Anadolu'su'nda Şiilik İzlerinin Arka Planı: Önsöz Yayıncılık 2013